

ІВАН МАЗЕПА: ВІД ІСТОРІЇ ДО ЛІТЕРАТУРИ І МИСТЕЦТВА

Слава Мазепи сягнула далеко за межі його української батьківщини і зайняла своє місце в європейській літературі та мистецтві, але приводом для цього стали не військові чи політичні звершення (у чому його, безперечно, перевершив гетьман Богдан Хмельницький), а події приватного життя, скоріше другорядні, натомість, оповиті легендами. Легендарний аспект цієї постаті має тісний зв'язок із правдивою біографією, без ознайомлення з якою деякі події були б зовсім незрозумілими.

Саме тому варто почати з опису основних життєвих подій Мазепи, адже з цього приводу думки надзвичайно різняться — від дуже схвальних до вкрай негативних. Немало написано різними мовами про гетьмана Івана Мазепу, доля якого пов'язана з історією України, Польщі, Росії, певною мірою також Швеції і Туреччини. Попри це у наявних розвідках біографічного змісту на сьогоднішній день є багато прогалин, особливо з періоду, що передував Гетьманщині. Невідома, наприклад, хоча б приблизна дата народження І.Мазепи. Подаються різні роки, та ще й різниця між ними величезна — близько чверті століття! У біографії, написаній Веславом Маєвським на сторінках «Польського біографічного словника», читаємо, зокрема, таке: *«Відомості про дату народження є дуже розбіжними: 1624–9, 1632, близько 1638–9, 1644–45; історики висловлюються переважно на користь 1629–1644. Найвірогіднішою є версія Пилипа Орлика, близького соратника Мазепи — бл. 1639 р.»*.

Щоправда, трапляються й такі автори, що «знають» навіть день народження, але, звісно, без жодного посилання на джерела. Наприклад, із досить великої статті, підписаної криптонімом А. Б. і надрукованої у «Бібліотеці Оссолінських» (1864 р.), яку редагував Беліковський, можна дізнатися, що *«Мазепа Іван, гетьман задніпровських козаків, народився 20 березня 1632 р. у м. Біла Церква»*¹. Автор додає також в окре-

¹ А. В[ielkowski], *Jan Mazepa i jego listy*, „Biblioteka Ossolińskich” 1864, t. IV, s. 151.

мому додатку, що ці «відомості [...] один із наших шанованих земляків надіслав із далеких країв»¹, але не наводить прізвище цього «земляка», що послаблює достовірність інформації. Як впливає з даних «Нового Корбута» (т. X, с. 5) це, вочевидь, Тимко Падура.

Немає впевненості також стосовно місця народження І.Мазепи. У наведеній вище цитаті назване місто Біла Церква, однак більшість дослідників схиляються на користь села Мазепинці неподалік Білої Церкви, яке його батько отримав «у заставу» від князя Олександра Заславського і яке раніше нібито називалося Селище.

Він походив з Мазеп–Колодинських, але друге прізвище не використовував. Був сином Степана Мазепи (р.см. 1665), гербу Курч, отамана білоцерківського, якого король Ян Казимир у 1662 р. назначив чернігівським підчашим, а також Марини Могилевської (р. см. бл. 1707–1708), яка під кінець життя, приблизно через десять років після смерті чоловіка, пішла в монастир і згодом, у 1686 році, стала ігуменею Вознесенського Печерського монастиря у Києві.

Майже нічого не відомо про шкільні роки Мазепи. Не підлягає сумніву, що він отримав досить солідну освіту. Зокрема, він добре знав мови: окрім української і польської, також російську, латинську і німецьку. Ймовірно, що навчався в Київській Академії і (або) в єзуїтському колегіумі в Полоцьку, натомість точно невідомо, чи пізніше він також навчався у Варшавському єзуїтському колегіумі. У кожному разі, коли він з'явився при дворі Яна Казимира 1658–го чи 1659–го року, то був освіченим юнаком і став королівським пажем. Очевидно, що він проявляв непересічні здібності, чим заслужив довіру короля, оскільки той давав йому дипломатичні доручення до козацьких гетьманів. Після ще свіжих і дуже кривавих воєн Хмельницького (р. см. 1657) з Річчю Посполитою мир в Україні був дуже нестабільним, як через внутрішні, так і через зовнішні суперечки, особливо з кримськими татарами. У зв'язку з цим побудова вигідних стосунків з козаками була для Польщі справою великої ваги і Мазепа виконував роль посередника між королем і козаками.

У 1659 р. Ян Казимир послав його до гетьмана Івана Виговського, тобто відразу після укладення (1658) Гадяцької угоди між Виговським і комісарами Речі Посполитої, за якою Україна входила під протек-

¹ Там само, s. 151.

цію Польщі. У наступному році він був послом до гетьмана Юрія Хмельницького (сина Богдана), а через три роки пізніше — до Павла Тетері, гетьмана Правобережної України, що залежала від Польщі (гетьманом Лівобережної України, т.зв. Гетьманщини, що залежала від Москви, був тоді Іван Брюховецький). Однак, коли 1666 року черговий (після Тетері) гетьман Правобережжя Петро Дорошенко (спочатку лояльний до короля), прагнучи незалежності України від Польщі і Росії, уклав угоду з Туреччиною і татарами (на правах Андрусівської угоди він формально підкорився туркам), то роль Мазепи як посередника вже не мала значення. Дослідники не мають згоди щодо часу, коли Мазепа залишив польський двір. Можливо, це сталося в рік зречення від престолу Яна Казимира (1668), а можливо, раніше або ж навіть у 1663 р., як припускає Пасек у своїх «Щоденниках». Відтак хронологію біографії Мазепи встановити дуже складно.

У кожному випадку, на початку 1669 р. він опинився на Волині, де, ймовірно, у нього був роман із дружиною такого собі Станіслава Фалібовського, який помстився Мазепі підступним й особливим способом. Ця історія — важко сказати, наскільки правдива, і нібито маловажлива в біографії Мазепи — принесла йому найбільше слави, тому що стала причиною появи творів у європейському мистецтві й літературі.

Під кінець 1669 р. Мазепа уже був при гетьманові Дорошенку і виконував різні функції. Він їздив послом у Крим і до Туреччини, у червні 1674 р. потрапив у неволю до кошового отамана Івана Сірка. Цей випадок закінчився для Мазепи щасливо і навіть призвів до розвитку подальшої кар'єри. Оскільки Мазепа легко звів Івана Сірка з гетьманом Лівобережної України Іваном Самойловичем, у якого згодом, 1682 року, він став генеральним осавулом. За наказом Самойловича їздив з дипломатичними дорученнями до Москви, де, у свою чергу, зумів прихилити до себе бояр, у тому числі найвпливовішого на той час князя Василя Голіцина, фаворита регентки Софії, яка правила під час малолітства своїх братів — Петра та Івана.

Із незвичайною спритністю Мазепа умів скористатися ситуаціями, що були б для інших критичними, відтак піднімався щораз вище і врешті досяг гетьманської булави. Коли 1687 року Голіцин вирушив проти кримських татар з величезною двохсоттисячною армією, у якій також було 60 тисяч козаків під керівництвом Самойловича, але

зазнав поразки, то, Самойловича звинувачували у зраді на користь Криму. Московська правителька Софія не поклала відповідальності на Голіцина, а Самойловича зі старшим сином заслала в Сибір.

Мазепа відіграв у цих подіях не останню роль: хоч він і був зобов'язаний гетьманові, але став на чолі антигетьманської змови. Коли Голіцин призначив гетьманську булаву генеральному обозному козаків, такому собі Бурковському, вимагаючи від нього 10 тисяч рублів, яких так і не отримав, Мазепа тим часом позичив таку ж суму у цього самого багача і подарував її Голіцину. Тож Голіцин за допомогою російських багнетів так провів вибори, що 4 серпня 1687 р. Мазепа став гетьманом. Новий гетьман уклав угоду з Москвою (т.зв. «Коломацькі статті»), що призвела до подальшого обмеження автономії Лівобережної України, а ворожу до себе козацьку старшину зняв із посад і під вартою вислав до Москви.

Після нового, не дуже успішного походу на Крим, Голіцин послав Мазепу до Москви з донесенням про свої удавані успіхи. Саме тоді влада перейшла до Петра з Іваном, молодших братів регентки Софії, яку закрили в монастирі. Відтак Голіцина було усунуто від влади. Спритність Мазепа знову взяла гору — він зумів сподобатися Петру I, який невдовзі почав правити самостійно. Став навіть радником царя в багатьох важливих політично-військових справах і був вірним виконавцем його доручень. Коли 22 січня 1700 р. він, за викликом Петра I, знову прибув до Москви, його було прийнято з найбільшими почестями. Мазепа гостював у царя понад місяць і другим отримав нововведений орден св. Андрія (першим був граф Федор Головін), що становило неабияку відзнаку. Варто згадати, що цар також кавалер цього ордену, але у дальшій послідовності: на шостому місці. Після такого довгого гостювання у царя почесна гвардія, виділена Петром I, супроводжувала гетьмана разом з його свитою аж до кордонів України.

Будучи у найкращих стосунках із Петром I, Мазепа міг досить самостійно вести внутрішні справи в Задніпрянській Україні. Прихильників він щедро наділяв маєтками, не бажаних для себе осіб усував, пишно облаштував власну резиденцію у своїй столиці Батурині, де зберігав величезні скарби. Із численних збройних конфліктів, на які тоді була багата українська земля, він виходив вдало і без великих втрат. Неспокій на Правобережній Україні, що залежала від Речі Посполитої, сів фастівський полковник Семен Палій,

який володів значною козацькою армією. Мазепа таємно сприяв цим заворушенням і ще в 1688–91 роках підтримував, хоча й безрезультатно, офіційні листи, які Палій слав цареві, про початок збройних дій з метою приєднання Правобережжя до Гетьманщини. Однак, коли влітку 1702 р. Палій підняв бунт і взяв, зокрема, Білу Церкву, Мазепа почав побоюватися, що досить сильний і дуже популярний серед козаків фастівський полковник може стати загрозою для його гетьманської влади. Тому він вирішив знищити імовірного супротивника, чого, зрештою, вимагали й поляки. Після припинення бунту в березні 1703 р. Мазепа хотів отримати з Москви дозвіл на арешт Палія і, отримавши його в середині 1704 р., перейшов кордон Речі Посполитої і, ставши під Паволоччю, підступно заманив до свого табору непокірного полковника, почастував його міцним вином і заарештував. Невдовзі Палій опинився в Сибіру. Не виключено, що Мазепа хотів позбутися Палія, аби той не став на заваді його планам щодо союзу з Польщею, які не міг поки що розкрити.

Нагадаємо, що у цей період в Польщі відбувалася велика боротьба за престол між Августом II і Станіславом Лещинським. 12 липня 1704 року, після ув'язнення Августом претендентів на престол — Якуба і Константина Собєських — в оточеному шведськими військами таборі, зібрана у Варшаві шляхта оголосила королем Станіслава, якого підтримував шведський король Карл XII. Проти цих виборів виступила Сандомирська конфедерація, яка підтримувала Августа II і висловлювалася на користь війни зі Швецією.

Згаданий вище похід Мазепи з кількома десятками тисяч козаків на землі Речі Посполитої, і другий виступ, весною 1705 р., мали на меті нищення маєтків, що здійснювалося по-варварському і, треба сказати, не лише в стосунку до противників Августа II, але й щодо противників Станіслава Лещинського.

Мазепа слав, як і раніше, вірнопіддані листи цареві, а в одному з них зізнався, що вже вчетверте протягом гетьманування його намагалися таємно схилити проти царя: перший раз із польського боку, ще за панування Яна III Собєського, потім така пропозиція прийшла від кримського хана, втретє — від донських козаків і, врешті, нині Станіслав Лещинський прислав до нього емісара Вольського, якого Мазепа наказав ув'язнити, а привезені ним листи, а також здобуті під час тортур зізнання, він висилає до свого «наймилостивішого» володаря. Такі

докази вірності повністю задовольняли Петра І. Тим часом Мазепа вже тоді вів подвійну гру. Наприкінці 1705 р. починаються серйозні таємні контакти Мазепа з королем Станіславом. Вирішальною мала бути (як вважає, наприклад, Й. Фельдман) зустріч Мазепа з князівною Анною Дольською, родичкою Лещинського, в яку старий гетьман нібито смертельно закохався. З князівною він таємно переписувався вже 1706 р. На початку 1707 р. у гетьманській квартирі (тоді в Жолкві) з'явився посланець Лещинського, єзуїт Заленський (який з того часу став головним посередником між обома сторонами), з пропозицією приєднання України і Запоріжжя до Речі Посполитої з гарантією автономії і свобод для козацтва. Передусім самому Мазепі було обіцяно удільне князівство на зразок Курляндії, що містилося у Вітебському і Полоцькому воєводствах. Таємна польсько-шведсько-козацька угода була укладена в Сморгонях на початку 1708 р. Натомість раніше, 28 жовтня 1707 р., Мазепа, що перебував на той час у Києві, викликав свого секретаря, надійну довірену особу, та потенційного гетьманського наступника Пилипа Орлика, а також племінника Войнаровського і розкрив їм свої плани, присягаючись на Розп'ятті, що відважується на цей ризикований крок «не задля особистої користі, — як він сказав, — але для вас усіх [...], для дружин і дітей ваших, для спільного добра бідної України, матері нашої, для усього війська запорозького і народу малоруського»¹.

Почалися поспішні приготування до великої війни. Перед тим, як вона почалася, в особистому житті старого гетьмана сталася особлива подія, згодом увіковічена в літературі: любов до молодесенької Мотрони Кочубеївни, дочки головного судді Василя Кочубея, яку, зрештою, Мазепа свого часу хрестив. Прохання її руки викликало, звісно, нерозуміння і категоричну відмову батьків, але гетьман таємно писав до неї листи, які призвели до того, що Кочубеївна втекла до

¹ J. Feldman, *Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709*, Krakow 1925, s. 304. — На додаток до опрацювання політичної діяльності Мазепа та історичних подій того часу використано тут, серед ін., наступні праці: J. N. Czarnowski, *Ukraina i Zaporozże, czyli Historia Kozaków od pojawienia się ich w dziejach do czasu ostatecznego przyłączenia do Rosji*, Warszawa 1854, t. II; J. Perdenia, *Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w.*, Wrocław 1963; J. A. Gierowski, *W cieniu Ligi Północnej*, Wrocław 1971. Іншомовні, серед ін.: Д. Н. Бантыш-Каменский, *История Малой России*, М. 1822 (і наступ. вид.); Ф. М. Уманец, *Гетман Мазепа*, СПб. 1897; Н. И. Костомаров, *Мазепа и мазепинцы*, СПб. 1905; D. Dorošenko, *Hetman Mazepa. Sein-Leben und Wirken*, „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte” 1933, t. VII, s. 51–73.

нього. Це сталося у 1704 році. Із цього часу батько Мотрони, палаючи ненавистю, яку підтримувала дружина, протягом трьох років слідкував за Мазепою і, скориставшись допомогою довірених осіб, розкрив його наміри зрадити Росію. Отже, влітку 1707 р. він вислав з усним повідомленням до царя якогось мандрівного монаха. Минуло кілька місяців і Кочубей, не знаючи, що сталося з його посланцем, посвятив у цю справу колишнього полоцького полковника Івана Іскру, сотника того ж полку Петра Кованьку, а також священника Івана Святайла. У цей же час вирішили послати до царя другого посланця, такого собі Петра Яценка.

Яценко пішов до царського сповідника, а той спрямував його до царевича Олексія, який порадив письмово викласти справу. Одночасно, а було це на початку 1708 р., Петро I почав ретельне слідство, призначивши його проводити Головіну і Шафірову — друзям Мазепи. Мазепа, дізнавшись про обидва донесення на себе, написав 24 лютого 1708 р. довгий лист до царя, в якому представив себе як жертву донесень своїх ворогів. Цар відповів листом від 1 березня, інформуючи (так ніби Мазепа про це не знав), що головними винуватцями доносу є Кочубей та Іскра. Далі цар пише, що відішле їхніх посланців, удаючи, що вірить їм, але висловить через них побажання, щоб до нього прибули Кочубей та Іскра з метою кращого висвітлення справи. Вони, нічого не передчуваючи, прибули до царя, Кочубей склав письмове звинувачення з 27 пунктів, та від більшості відмовився на тортурах: обох засуджено було до смерті і вислано до Мазепи з метою виконання вироку. Їх було страчено 25 липня 1708 р. у присутності козацького війська.

Тим часом швидко наближалася велика битва, яка мала визначити далекосяжний негативний вплив на долю України, а також Польщі (програш Лещинського і Швеції) і водночас укріпити позицію Росії як майбутньої військової сили. У другій половині 1708 р. Мазепа вже не так ретельно виконував царські накази військового характеру, пояснюючи це хворобою. Він удавав хворого, а коли цар прислав йому французького лікаря, то відправив його, пояснюючи тим, що не знає французької. 26 жовтня 1708 р. у таборі під Семенівкою (між Новгородом Сіверським і Стародубом) він виголосив довгу промову перед своїм військом, закликаючи українців до спільного повстання і виступу разом зі шведською армією проти Росії. Мазепа в загальних рисах розкрив таємну змову з Польщею і Швецією, натомість царя

назвав тираном. Головною причиною такого ризикованого кроку було, безперечно, отримання автономії для України і побоювання щодо обмеження наявних козацьких свобод. Тим більше, що нібито кілька років тому цар у присутності Мазепи висловився — як пише Бантиш-Каменський в «Історії Малої Росії» — що обмежить свободу козаків, гетьманське військо зробить регулярними царськими відділеннями, лівобережну Україну приєднає до своєї держави. На обережний спротив Мазепи цар нібито схопив його за вуса і сказав: «Час вже взятися за вас!»¹. У цій вирішальній промові він згадував цю зневагу, а також інші, наприклад, стосовно висланого до царя «національного депутата Войнаровського». Але промова не мала очікуваного результату. Його підтримала частина старшини, натомість козацькі маси у значній більшості відійшли від нього. Замість очікуваних 40 тис. козаків, він ледве зібрав 15 тисяч, але і з цієї кількості більшість перейшла на російський бік. Отже, в результаті на боці шведського короля під керівництвом Мазепи стало тільки близько 3 тисяч козаків.

Цар уже 27 жовтня отримав інформацію про зраду Мазепи. Одразу було оголошено засуджувальні маніфести, а 7 листопада Православна Церква наклала на нього анафему, спалювали і вішали ляльки, що зображували гетьмана-зрадника, по церквах співали пісню, що починалася зі слів: «Сьогодні Іуда полишає Вчителя». У листопаді російські війська зрівняли з землею гетьманську столицю — Батурин. Північна війна була довгою і кривавою. Головний акт цієї історичної драми був розіграний під Полтавою 8 липня 1709 р. і закінчився поразкою Карла XII, який, поранений у ногу, зумів разом з Мазепою і невеликими загонами шведів і козаків втекти до Бендер під захист Туреччини, де 22 вересня 1709 р. Мазепа закінчив своє життя.

Істориків цікавила передусім — що й не дивно — політична роль і військові звершення Мазепи. Але до тріумфу його постаті в літературі і мистецтві призвели пригоди з приватного життя. Особливо одна пригода з молодості. Про неї першим розповів Ян Хризостом Пасек у «Щоденниках», написаних у 1690–95 роках, а отже ще за життя Мазепи, але виданих — наскільки відомо — пізніше, у 1836 р. Мова йде про відому пригоду з конем. Пасек, який мав особистий конфлікт із Мазепою, коли той був ще пажем, пише, що коли він полишив двір Яна

¹ A. Przeździecki, *O Mazepie*, "Athenaeum" 1842, t. 1, s. 34, припис 2.

Казимира і перебував на Волині, в нього був роман із дружиною шляхтича, Станіслава Фалібовського (Пасек називає його Фалбовським). Дізнавшись про це, ревнивий чоловік удав, що збирається в далеку подорож, а сам чатував «на тій дорозі, якою Мазепа зазвичай проїздив». Невдовзі він дочекався гінця від дружини до Мазепа з листом, що повідомляв про від'їзд чоловіка. Фалібовський «узяв картку і прочитав, що в ній запрошують на полювання», сказав гінцю їхати до Мазепа і попросити його про письмову відповідь. «Пан його чекав, поки той не повернувся з відповіддю, а треба було бігти дві милі». Вірний слуга віддав йому цю «відповідь», а недовзі з'явився Мазепа на коні. Тоді Фалібовський вчинив помсту: дуже побив Мазепу і наказав своїм слугам прив'язати його до дикого коня. Той кінь у шаленій скачці заніс його напівмертвого десь далеко, де місцеві селяни врятували його від смерті. Пасек датує цю подію 1662 роком¹.

Чи це правда, чи тільки легенда, як дехто вважає, сказати важко. Цю пригоду в дещо іншій версії описав також через півстоліття (і точно незалежно від Паска) інший мемуарист, автор виданих у 1838 р. «Щоденників» царювання Августа II, котрі приписують Еразмові Отвіновському (хоч авторство й не підтвержене). Він додав нові жакливі подробиці, наприклад таку, що ревнивий чоловік (без прізвища) відлупцьованого різками Мазепу «наказав з голови до ніг обмастити смолою і обсипати пір'ям»; дикий кінь заніс його до якогось містечка де якраз відбувся ярмарок, «скачучи через вози» і викликаючи жах серед натовпу. Потім Мазепа «оклигавши після такої лазні, пішов від сорому за Дніпро»². Мемуарист називає його «польським шляхтичем» і в інших місцях пише про нього як про «великого гетьмана», «людину великої гідності і достоїнств» тощо.

Ця пригода стала відомою по всій Європі, але не завдяки польським щоденникам, виданим занадто пізно, а Вольтерові. Це він у своїй «Історії Карла XII» (частково виданій у 1731 р., а повністю у 1739 р.) присвятив трохи місця Мазепі як гетьману, якому зрештою також приписує польське шляхетське походження, а на початку коротко описав цю пригоду з конем. Вольтер довго працював над цим невеликим за розміром твором, брав відомості з таких книжок, як Лім'єр «Історія Швеції часів короля Карла XII» (Limiers «Histoire de

¹ J. Ch. Pasek, *Pamiętniki*, Опрац. R. Pollak, Warszawa 1955, s. 232.

² E. Otwinowski, *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II*, Kraków 1849, s. 169.

Suède sous le règne de Charles XII») (1721) або Тейлз «Мемуари Карла XII» (Theyls «Mémoires pour servir à Vhistoire de Charles XII») (1722), із щоденників різних авторів, а також він використовував й усні розповіді людей, що пам'ятали нещодавні події. Звідки він знав про пригоду Мазепи — невідомо. Можна висунути припущення, що йому її розповів король Станіслав Лещинський, який у 1738 р. став князем Лотарингії і Бару, і в його замку в Люневілі (Lunéville) Вольтер часто гостював. Він сам говорить у цьому творі, що завдяки королівському розпоряднику ознайомився з певними документами, наприклад, із листом Августа II до Лещинського від 8 квітня 1707 р., якого він повністю цитує у III книзі. Зрештою, він кілька разів робить посилення на усні розповіді короля Станіслава¹.

Пригода Мазепи набула розголосу в добу романтизму. Справді, постать Мазепи потрапила до літератури ще за його життя, однак це були лише деякі третьорядні панегіричні вірші², а потім тривале затишшя. Лише на початку XIX ст. у поемі Нікодіма Мушницького «Полтава», виданій у Полоцьку (1803), що прославляла Петра I та його перемогу і становила немов віршовану хроніку великої битви, епізодично був показаний також козацький гетьман, цього разу, однак — що не дивно, — як «зрадник» великого «правителя Русі». Епоха зростання слави цієї постаті в літературі й мистецтві починається з поеми Байрона «Мазепа» (1819 р.), що постала з кількох речень вольтерівського тексту.

Історичний момент дуже делікатної події був зазначений уже в першому рядку, який у перекладі Антонія Едварда Одинця — нижче подаються цитати з його праці³ — звучить: «Було це невдовзі після дня під Полтавою». Мазепа і Карл XII з військовим загоном під час втечі з поля битви до турецького кордону затримуються десь на південній Україні на ночівлю під дубом і тоді, перш ніж їх зморив сон, заохочений королем гетьман розповідає про свою велику любов і про небезпечну пригоду. Ця розповідь від першої особи, за винят-

¹ Voltaire, *Histoire de Charles XII* (éd. Flammarion), Paris 1969, s. 124.

² Див. J. Maślanka, *Mazepa w pracy zbiorowej: Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*, pod red. Z. Stefanowakiej i J. Tazbira, Wybór ilustracji Sz. Gąssowski. Seria trzecia, Warszawa 1992, s. 104, де згадані ті твори.

³ G. Byron, *Mazepa*, w: *Tłumaczenia* A. E. Odyńca, Warszawa 1874, t. III. — Всі цитати з поеми Байрона в цьому перекладі і з цього видання.

ком короткої початкової авторської оповіді, займає майже увесь твір, що нараховує близько півтори тисячі рядків. Він був тоді пажем при дворі Яна Казимира у Варшаві, коли зустрів молоду дружину старого каштеляна з Поділля, котра була:

[...] cud, anioł piękności!
Ofiara dumnej rodziców przemocy,
Przy boku starca, jako dzień przy nocy.

Вони взаємно покохали один одного і тому, коли влітку вона повернулася з чоловіком на Поділля, він таємно поїхав туди і, «невідомий нікому», оселився неподалік каштелянського замку, щоб зустрічатися з коханою. Під час однієї із зустрічей ревнивий чоловік «піймав їх обох у гаю». Мазепа очікував для себе швидкої смерті, проте каштелян вигадав для нього особливий вид тортури:

«Konia tu! konia!» — spojrzę, aż prowadzą
Czarta nie konia! — czterech masztalerzy
Trzyma za uzdę i rady nie dadzą.
[.....]
Dzień ledwo temu, jak wzięty ze stada,
Dziki syn stepów! — Przynoszą powrozy,
Do grzbietu jego wiąże mnie gromada.

Кінь, вдарений батогами, поскакав у степ. Це була поетична новинка, що дарувала читачам виняткові враження. Нічого дивного, що покоління романтиків сприйняло поему як прояв нової екзотики, а літературна критика звертала увагу саме на шалений біг коня. В англійському тексті часто повторюється «Away! — Away!» — що, власне, немає точного відповідника в інших мовах. Віктор Гюго використав ці слова як мотто до своєї, значно коротшої поеми про Мазепу і передав їх французьким: «En avant! En avant!», хоча їх значення не ідентичне. Одинець у цих місцях скористався дієсловом «летіти», наприклад:

Lecim i lecim — na oślep przed siebie
[.....]
Noc, step przed nami! koń leci i leci.

Це був довгий біг, що тривав ніч і наступний день. Кінь летів, як вихор, як «блиск метеора», «як блискавка», «стріла», аж врешті упав замертво.

Поема Байрона подарувала художникам–романтикам тематику для ряду творів. Особливо викликали зацікавлення чотири епізоди англійської поеми. Перший — це погоня «зграї диких вовків» за переляканим конем, що «як стріла пролетів крізь неї». Другий — це переправа через річку, коли холодна вода опритомнила зомлілого Мазепу. Потім з'явився «степовий табун» близько тисячі диких коней — ніби на прощання зі своїм побратимом. З'явився він у той момент, коли кінь, що віз Мазепу, вже помер і «закінчив свій вчинок перший і останній!». У цей момент «з усіх сторін його оточила братня процесія» і швидко віддалилася.

Таким був кінець героя–коня, а тим часом Мазепа, лежачи на його рештках, побачив зграю круків, що наближалася. Це четверта картина. Герой Мазепа опритомнів у селянській хаті, у присутності молодої козачки, батьки котрої пізніше розповіли, як його «знайшли в степу з неживим конем».

Поема Байрона — як уже сказано — мала велетенський успіх у живописі, головним чином, французькому. Апогеєм популярності цієї поеми став 1827 рік, коли в паризьких салонах були виставлені дві відомі картини Верне (Vernet) і полотно великого розміру Буланже (Boulangier).

Найпершим (близько 1823 року) звернувся до цієї тематики Теодор Жеріко (Théodore Géricault); його картина олією зображує коня з Мазепою, що з останніх сил піднімається на високий берег ріки, яку щойно переплив. Ця невеликого розміру картина (29х21,5 см) є ілюстрацією до XV строфи поеми Байрона і перебуває у приватній колекції.

Мазепа також цікавив великого художника Ежена Делакруа (Eugène Delacroix), який тричі занотував це у своєму «Щоденнику» 1824 року, і невдовзі з під його пензля з'явилися дві картини, що, втім, не є надто відомими. Одна з них, акварель 1824 р. (23х31,5 см), що знаходиться в Музеї в Гельсінкі¹, зображує коня, який уже падає, з опущеною головою, на його спині лежить Мазепа, а його ноги звисають по обидва боки

¹ Див. репродукцію картини Делакруа в: J. Mašlanka, цит. роб., s. 107. Фотографію отримав з Гельсінкі завдяки Панові Хольгеру Торсов.

коня; вгорі видно круків або воронів, що злітаються. Друга картина зображує коня, який стоїть дибки, начебто хоче скинути прив'язаного до себе Мазепу.

Однак найвідоміші полотна на тему Мазепи створили два інші французькі художники: Орас Верне (Horace Vernet) і Луї Буланже (Louis Boulanger). Особливий розголос отримали два олійних полотна Верне, досить великих розмірів. На них зображено моменти пригоди героя поеми Байрона. Перша з них, «Мазепа серед коней» (XVII строфа поеми), розміром 1,95x2,79 м, була написана 1825 р. і з 1832 р. і знаходиться в Луврі. Друга, менша (1,00x1,38 м), але «романтичніша», майстерно зображує шалений політ скакуна і називається «Мазепа серед вовків» (XIII строфа Байрона), написана Верне 1826 р. Обидві картини виставлялися в Парижі в 1827 р. й отримали схвальні оцінки критиків, пізніше було створення чимало репродукцій, особливо з другої, що навіть стала взірцем для виконання оздобної верхньої частини майстерного годинника з бронзи¹. Існує також третя картина невеликого розміру (олія на дощці) невизначеного авторства, яку приписують Верне. На ній зображено коня, що виходить з річки на берег, несучи Мазепу в драматичній позі: він шарпає мотузки, намагаючись звільнитися від пут, і дивиться вгору переляканими очима, — тобто зображений дещо подібно до Лаокоона, як зауважують історики мистецтва².

У 1827 р. була завершена картина великих розмірів (5,25x3,92 м) Луї Буланже «Тортури Мазепи» («Le supplice de Mazerpa») і в тому ж році (як і полотна Верне) вона з'явилася на паризькій виставці. На першому плані видно переляканого молодого чоловіка, якого кілька людей прив'язують до хребта шаленого і також переляканого жеребця. У глибині, на похилому пагорбі, біля мурів замку сидить старий магнат і придивляється в товаристві кількох осіб до цієї незвичайної операції. Картина Буланже, що сьогодні перебуває в колекції Художнього музею в Руані³, мала великий успіх на паризькій виставці 1827 р., що й відзначили тогочасні мистецькі критики. Серед інших нею захоплювався Віктор Гюго, який свою поему «Мазепа» присвятив саме Буланже, з котрим його пов'язувала багатолітня дружба.

¹ Ілюстрація там само, s. 115.

² Репродукція цього образу, приписуваного Верне, там само, s. 113.

³ Репродукція образу Буланже там само, s. 109; кольорова ілюстрація в каталозі виставки в Руані в 1978 р. (опрацювання J. P. Mouikkeseaux).

Цей невеликий за обсягом твір В. Гюго (1828) з поетичного циклу «Орієнтальний» («Les Orientales», 1829) справді був написаний під безпосереднім враженням від картини Буланже, але попередником обох цих творців, Буланже і Гюго, був у цьому випадку Байрон. Французька критика, зокрема Едуард Естев у книзі «Байрон та французький романтизм» (Edouard Esteve «Byron et le Romantisme français», 1929), переконливо доводить інспіруючу роль англійської поеми порівняно з твором Гюго. Про це говорить навіть згадане вище мотто, однак, передусім, це засвідчують подібності у фабулі в першій частині поеми, що нараховує 17 строф. Вона починається з прив'язування Мазепа до коня, після чого триває дуже довгий — довший ніж у Байрона, бо аж упродовж трьох днів — біг коня через безкраї простори України. По дорозі відбувається зустріч з табуном диких коней (вовків тут, на відміну від Байрона, немає) і, врешті, трагічне падіння. Над неприємним Мазепою, прив'язаному до мертвого коня, кружляє зграя різного птаства, переважно круків і воронів, що очікують на вже близьку поживу.

Але в останніх двох строфах першої частини передесім звучить передчуття гетьманської слави цього напівживого і трагічного героя. Суттєвою є різниця у способі побудови оповіді: в поемі Байрона сам Мазепа, будучи на схилі життя, розповідає про свою болісну пригоду з часів молодості. У творі В. Гюго це робить оповідач, часто використовуючи теперішній час (*praesens historicum*). Одразу після появи цього твору рецензент паризького журналу «Globe» написав, що це «поезія для очей» («la poésie pour les yeux»), якщо говорити про першу частину. Як і в Байрона, тут привертають увагу дуже незвичні картини, що по суті не виходять за рамки літературного реалізму. Натомість, значно коротша (у шість строф) друга частина принципово відрізняється від першої і немає нічого спільного з твором Байрона. У ній також відсутня згадка про Мазепу. Спільним для обох частин є панівний мотив — біг, але тут біг, або й політ до якихось незбагнених ідеалів, є символічним, переданим у майже космічних вимірах:

Na płomienistych piórach przelatuje skory
Pola rzeczywistości i duszy przestwory,
Pije z wieczystej krynicy;
Czy burza na błękitach, czy widne planety,
Jego włosy splecione z warkoczem komety
Objawiają się źrenicy.

Наведена строфа взята з єдиного наявного польською перекладу, досить точного, але не досконалого поетично. Його здійснив і видав у Тернополі (1889) під назвою «Дума про Мазепу» Віктор Баворовський. Це видання на сьогодні є дуже рідкісним.

В обох творах — і Байрона, і Гюго — Мазепа, звичайно ж, викликає симпатію і співчуття. Він повністю романтичний герой із силою духу, який водночас є жертвою насилля і наражається на особливі страждання і небезпеку. Він залишається молодим навіть у Байрона — у розповіді старого гетьмана про пригоди молодості.

Інша ситуація в російській поезії, де зафіксовано постать старого Мазепи. Мова йде про два видатні твори: поему декабриста Кіндрата Рилєєва під назвою «Войнаровський» (1825) і твір Олександра Пушкіна «Полтава» (1829).

Герой із назви першого твору — це вже згадувана історична постать. Андрій Войнаровський (р. см. 1740) був племінником Мазепи і разом із секретарем Орликом був його довіреною особою. Після полтавської поразки він разом з дядьком опинився в Бендерах і після смерті Мазепи саме його Карл XII хотів призначити гетьманом усієї України. Войнаровський відмовився від гетьманства на користь Орлика і виїхав до Австрії та Німеччини, де вів салонне життя серед найвишуканішого товариства, наскільки відомо, навіть при монарших дворах. Але коли у 1716 р. він прибув до Гамбурга (мав плани поїхати у Швецію, щоб забрати в Карла XII велику суму, позичену королю Мазепою), то за наказом російського посла він був схоплений на вулиці і через кілька місяців висланий до Сибіру. Там у 1736–1737 роках його зустрів Герхард Фрідріх Мюллер (Gerhard Friedrich Muller), німецький учений, член Петербурзької академії.

Ці історичні факти надихнули Рилєєва на створення поеми, дія якої починається відразу перед зустріччю Войнаровського з Мюллером. Під час зустрічі Войнаровський розповідає Мюллеру про своє життя, де зображує себе не вигаданим, а реальним трагічним романтичним героєм, поряд із яким з'являється така ж трагічна героїня — його дружина, що пішки дійшла до Сибіру, знайшла там чоловіка, а також свою смерть. Окрім цього, це справжня трагічна історія двох людей.

У розповіді головного героя поеми значне місце належить Мазепі, від моменту, коли той розповідає племінникові таємний план нападу на царя у вирішальній шведсько-російській битві. Своє одкровення Мазепа закінчує словами:

Ja zdradę Piotra — już postanowiłem.
Niech sobie losy pociskami grzmocą,
Bliski dzień walki, wystąpimy w pole!¹

Відтак Войнаровський вирішив брати участь у «цій боротьбі свободи і насилля» та йти із гетьманом пліч-о-пліч до кінця. Далі стверджує:

Wieczną nieprzyjaźń przysiągłem Piotrowi.
Możem się mylił w mym sercu zachwianem,
Alem go wtedy poczytał tyranem.

Далі він розповідає про полтавську битву, де «грізний грім ударив над Україною», про втечу короля Швеції і Мазепи, якого тут було представлено позитивно. Декілька разів звучить, щоправда, слово «зрадник», але ця зрада не осуджується, про що свідчать не лише висловлювання Мазепи про самого себе, наприклад, під час утечі з поля бою:

Tak, Wojnarowski! Póki życie płynie,
Wyczerpam wszystkie działania sposoby,
Przejdę przez wszystkie doświadczenia próby,
Byleby szczęście wrócić Ukrainie.
W moim sumieniu żadnych zgryzot nie ma,
Chociaż wyzwiałem Piotra na bój krwawy —
Jego i moja jednaka systema:
Żyć dla ojczyzny i wojennej sławy!

А засвідчують і слова Войнаровського «я був вражений його глибокою мудрістю», і виправдовування його від докорів зради:

Zawsze miał w życiu jakąś tajną drogę
A więc i dzisiaj powiedzieć nie mogę,
Jak on zaprawdę życzył Ukrainie.
Lecz za nic przyjaźń i hetmańska władza,
Za nic braterstwo krwi, którym mię głaskał,
Pierwszy bym głowę zbrodniczą roztrzaskał,
Ledwie dostrzegłszy, że on naród zdradza.

¹ K.Rylejew. *Wojnarowski*. Przełożył W. Syrokomla, wstęp i oprac. L.Gomolicki, Wrocław 1995. Biblioteka Narodowa. Seria II, nr. 98. Усі цитати взяті з цього видання.

Особливо важлива наступна думка оповідача, коли той розповідає про похорон Мазепи:

Bo nam się, biednym Ukraińcom, zdało,
Że z nim do grobu niesiem Ukrainę.

Леон Гомоліцький у вступі до «Войнаровського» пише, що «показ Мазепи на фоні козацького визвольного руху змусив поета до ідеалізування ролі гетьмана як борця за волю українського народу»¹. Ніякого примусу тут не вбачаємо, оскільки Рилеев уже в попередній поемі «Петро Великий в Острогоську» так ідеалізував Мазепу.

Після виходу «Войнаровського» автор наштовхнувся на критику. Павел Катенін, котрого цитує Гомоліцький, визнав «дуже дивною ідею представлення негідника і шахрая Мазепу мало не як Катона», і дивувався, що «цензура пропустила поему».

Пушкін у поемі «Полтава» представив Мазепу зовсім по-іншому, ніж Рилеев — з найчорнішим характером, котрий заслуговує на вічну ганьбу та осуд. Такі слова, як «зрадник», «Іуда», «розбійник», «вбивця», «брехун», «старий негідник» з'являються досить часто².

Нагадаємо, що в поемі Пушкіна «Полтава», попри назву твору, батальним сценам під Полтавою виділено небагато місця, про них йде мова лише в останній, третій пісні. Петро Великий та Карл XII — головні актори цієї баталії, не є героями першого плану. Головним є Мазепа, далі Кочубей з дочкою Марією, його дружина, а вже потім Орлик.

Ці та інші герої не придумані, це історичні постаті, які виступають під власними іменами. Важливі події поеми, деколи невеликі та дріб'язкові моменти з життя Мазепи, Кочубея та інших героїв були взяті з доступних на той час джерел (вони становлять немов історичне підґрунтя поеми): зі «Щоденника» Петра Великого, з «Історії Малоросії», виданої 1822 року в Москві Миколою Бантиш-Каменським.

Історія Мазепи, представлена у цьому творі, охоплює останні роки його життя, таємні контакти з Карлом XII і Станіславом Лещинським через посередництво єзуїта Заленського та княгині Дольської (в поемі її названо Дульською, оскільки так її називали в історичних джерелах),

¹ Там само, с. 21.

² А. Puszkin. *Poltawa*. Przełożył M. Jastrun w: A. Puszkin, *Dzieła wybrane*, Warszawa 1956, т. II. Усі цитати подані за цим виданням.

потім збройний виступ на боці шведів проти царя і вже згодом втеча з королем Швеції до міста Бендери над Дністром, яким у той час володіли турки.

На перший план виступає головний мотив поеми — сутичка між Мазепою і Кочубеєм, котра закінчилася смертю останнього. Пушкін використав цей епізод із життя козацького ватажка, який з найкращої сторони змальовує його характер і виставляє Мазепу як людину жорстоку й безжалісну.

Відомим є лист Кочубея до Мазепи (після втечі дочки), в якому засмучений батько нарікає на свою «гірку долю», приниження та просить змилюватися над ним та його «бідною дружиною»¹. Проте гордий гетьман не здатен був і на краплю помилювання, гордовито відписав, кепкуючи з почуттів нещасних батьків, в образливій формі радячи усмирити «прокляту жіночу пиху». Він написав листа українською, а закінчив злосливою алюзією у формі польського прислів'я: «Gdzie ogon rządzi, tam pewnie głowa błędzi» (Де хвіст управляє, там голова блукає)².

Це дало привід Кочубею для помсти, до котрої заохочувала дружина, як можемо прочитати у Пушкіна.

O zemście szepce i nalega,
Oskarża, płacze i podżega.

Змовившись із полковником Іскрою, вона вирішує звинуватити гетьмана у зраді:

To donos na hetmana—łotra
Koczubej śle do cara Piotra,

Виявляє таємні наміри Мазепи:

Z nim pełnomocny jezuita
Bunt postanawia narodowy
I łudzi tronem buntownika.

Гетьман мав свою надійну розвідку і тому, довідавшись про небезпечний для себе донос, висилає великий лист до Петра, про що

¹ Лист Василя Кочубея (без дати). Оприлюднив А.Przeździecki, *op.cit.*, s. 37.

² Відповідь Мазепи на лист Кочубея. Там само, с. 37–38.

вже йшлося раніше. Поет і тут наводить детальні аргументи, зазначені в документі:

Hetman carowi się tłumaczy:
«Bóg widzi to i wiedzą ludzie,
Że on przez lat dwadzieścia w trudzie
Carowi służył duszą wierną;
[.....]
Pomocy swej Stanisławowi
Czyż nie odmówił z oburzeniem,
Z wstydem koronę Ukrainy
Odrzucił, tajne pisaniny
Carowi przesłał uniżenie.
I czyliż na podszepty chana
I Carogrodu, i sułtana
W milczeniu głuchym się nie zaciął?»

Лист Мазепи спричинив бажаний результат, тому що цар:

Nie daje doniesieniu wiary,
Judasza sam pociesza w liście,
I potwarz tę rozgłosem kary
Zdławić przyrzeka uroczyście.

У другій пісні наступає фінал трагедії. Перед тим, як злетять голови Кочубея та Іскри, подано драматичні, сповнені напруги діалоги, де виразно простежується хитрість та непорушне бажання Мазепи збільшити свою владу, що несе за собою знищення тих, хто став йому на заваді. У розмові з Марією він розкриває свої плани, таємні зв'язки з Карлом XII і Станіславом Лещинським, після чого просто зізнається, що після переможної битви «Я займу український трон», що пробуджує в дочці Кочубея захоплення. Відтак Мазепа ставить питання:

Powiedz: kto droższy ci, kochanie,
Ojciec czy mąż?

Марія здивована цим і навіть не замислюється, який удар чекає на її батька, тож дає остаточну вимушену відповідь:

Nie gniewaj się! O, jam gotowa
Dla ciebie się poświęcić cała,
Lecz słowa twe nieszczęście kryją!

Інший діалог між Орликом і Кочубеем особливо драматичний; гетьманський секретар хоче за допомогою тортур дізнатись у нещасного засудженого відповідь на одне важливе питання: «де заховано гроші?».

І врешті–решт найтрагічніший діалог: між Марією і її матір'ю, що благає доньку про порятунок батька. Обидві біжать на місце страти, але вже:

«Za późno» — rzekła im ktoś. Ujrzały,
Jak wskazał plac opustoszały,
Tam groźny szafot rozbierali.

Марія, яку почали шукати з наказу Мазепи, як крізь землю провалилась. Вона з'явилася перед ним пізніше, вже після його втечі з поля бою, у кошмарному сні як примара докорів сумління за вбивство.

Пушкін представив гетьмана в найчорніших барвах, майстерно використовуючи історичний матеріал. Поетичний вирок Мазепі звучить в останній третій пісні: «Морок забуття накрив його». Натхнений цією поемою, Петро Чайковський створив інший російський шедевр — оперу «Мазепа». Проте це не просто була інспірація, оскільки після виходу лібрето в 1881 р., написаного В.Буреніним, композитор багато чого в ньому змінив і додав чимало рядків з «Полтави» Пушкіна. Оперу він закінчив 1883 року, а наступного — її виставили на сценах Москви та Петербурга¹.

Окрім невеликої кількості колективних та хорових сцен, діють тут ті самі головні герої, що і в Пушкіна: Мазепа, Кочубей, Марія, її мати Любов (у Пушкіна без імені), Орлик, Іскра та ще один персонаж, який в опері відіграє важливу роль — закоханий у Марію Андрій, про якого в Пушкіна лише згадувалось як про безіменного козака.

Лібрето значно коротше від «Полтави» Пушкіна: воно приблизно відповідає другій та частково третій пісням поеми Пушкіна — траге-

¹ Оперу Чайковського у 1996 р. поставив Національний театр у Варшаві (прем'єра 24 лютого) і з цієї нагоди було видано велику програму з розкішними ілюстраціями.

дії родини Кочубеїв. Новизна полягає у тому, що Марія з матір'ю були свідками езекуції, а також поява Марії перед Мазепою не уві сні, а на яві. Вона поводить себе як божевільна. На її руках помирає закоханий Андрій, смертельно поранений у плече пострілом Мазепи, коли той накинувся на гетьмана з шаблею. І в поемі Пушкіна, і в лібрето Чайковського гетьмана представлено як демона зла.

Із негативного боку Мазепу представив ще один, не дуже відомий, російський письменник польського походження Тадеуш Булгарин у повісті «Мазепа», виданій 1883 року в Росії, а наступного року перекладеній польською мовою Каролем Корселем. Автор назвав її «історичним романом», хоча більш доречним є окреслення «псевдоісторичний». У творі перемішано історію з сенсаційною і дуже складною видумкою, діє велика кількість осіб, реальних і вигаданих. У перипетії часто вплітаються вставки, котрими автор намагається пояснити політичну ситуацію в Україні та Польщі на межі XVII та XVIII століть, головним чином, у період північної війни, при чому достатньо тут антипольських акцентів. Ці акценти особливо неприємно вражали через два роки після Листопадового повстання і були розраховані, очевидно, на виправдання автора в очах російської влади, особливо поліції, в якій цей русифікований поляк служив таємним агентом.

Головний герой твору — людина великого розуму й ще більшої хитрості, а також з хворими амбіціями щодо збільшення своєї влади, що й провокує врешті-решт «заколот» проти Петра Великого. Головним мотивом є небезпечна гра Мазепи з популярним серед козаків Палієм. Провладні амбіції автоматично породжують підозри, котрі падають на потенційних, а часто видуманих героїв. Взаємні підозри сторін сприяли обережності та уникненню відвертого збройного конфлікту. У цьому випадку дієвим способом виявилася підступність: пильність Палія було приспано спеціальним снодійним вином, після чого його запроторили до підземелля монастиря в Бердичеві, а потім заслали до Сибіру; це підтверджують історичні джерела.

Найважливішою рисою твору є сенсаційність і таємничість низки постатей гетьманського оточення. Представлено тут певного німого татарина, якому в дитинстві вирвали язик, але він не позбавлений слуху, тому гетьман використовує його як шпигуна. Є і якась єврейка зі Львова, що її колись гетьман годував обіцянками одруження і вона втекла від батьків, а зараз, вдаючи вірність і виконуючи всілякі

доручення, в глибині душі ненавидить його і діє проти нього. У гетьманських покоях з'являються різні люди з таємними місіями, зокрема, єзуїт Заленський і князівна Дольська, а також ще двоє молодих людей — Наталія та козак Огневик, улюбленець Палія, що служить у його полку. Нереалізоване кохання цих двох, сповнене найнесподіваніших перепон, яке, врешті, закінчується трагічно — це другий мотив повісті. Дівчина дізнається через певний час від Мазепа, що вона його дочка, а на самому кінці повісті виявляється, що й Огневик теж є сином гетьмана, а отже, братом Наталії. Цей козак, що вже раніше зазнав від гетьмана чимало кривд і лише випадково уникнув смерті, запрягнувся помститися, і тому після полтавської битви таємно подався до турецького кордону, обережно проникнув до спальні гетьмана і змусив Мазепу випити ту саму отруту, котра була раніше приготована для нього. У цей трагічний момент Мазепа зрозумів за медельйоном, який висів на шиї козака, що перед ним його син від однієї польки, дружини магната, котра була його «першою і єдиною любов'ю». Саме через цей неможливий союз гетьман і опинився на Січі. Це вигадане вбивство батька повинно було потягнути за собою самогубство — у день, коли хоронили Мазепу, на березі Дністра знайдено труп молодого козака, викинутого хвилиною.

Політичний портрет Мазепа в повісті Булгарина — це результат процарського прислужництва; гетьман міг бути лише «зрадником» доброго царя Петра, і, звичайно, не могло бути й мови, як у Рилеева, наприклад, про якусь діяльність гетьмана у справі незалежності України. Адже незалежність ставала на заваді ідеї поширення імперії.

У надзвичайній популярності теми Мазепа міг переконатися Юліуш Словацький під час свого перебування в Лондоні в серпні 1831 року, де мав можливість (і очевидно нею скористався) у Королівському амфітеатрі Естлі дивитися виставу «Мазепа, або Дикий кінь». Її текст написав Г. М. Мільнер ще у 1825 році за поемою Байрона, і відтоді цю п'єсу там постійно грали протягом десятиліть. Принаймні ще 1864 року її виставляли за участю відомої артистки цирку — Ади Ісаак Менкен в ролі Мазепа.

Успіх вистави був просто шалений, хоча й призначена вона була для широкої, зовсім не рафінованої публіки. На величезну сцену приводили живого коня і, прив'язавши на очах у глядачів до нього «Мазепу», пускали галопом «у степ», тобто на тло рухомої панорами великих роз-

мірів із відповідним малюнком краєвиду. Це була циркова вистава, навіть цирково-театральна. Подібну виставу ставили у порту Довер 12–14 липня 1838 року (згідно зі збереженою афішею¹). Трохи раніше, 1825 року паризький Олімпійський цирк представив виставу з ідентичною до англійської назвою, основою якої також була поема Байрона, адаптована Леопольдом і Кувельєром, режисером був Франсоні молодший, а композитором Дергент (екземпляр тексту вистави збережено в бібліотеці Паризької опери).

Свій популярності в польській літературі і в театрі Мазепа завдячує Ю.Словацькому, який створив дві драми на одну тему, але рукопис першої з них, яка датується 1834 роком, очевидно, він сам же й спалив. Завдяки другій драмі, яка була надрукована в 1840 році в Парижі й невдовзі увійшла до репертуару польських театрів (прем'єра у Кракові відбувалася в 1851 році, а світова — у Будапешті в 1847 р.), в польській культурній свідомості утвердився певний стереотип Мазепа як королівського пажа. Подальша кар'єра та визначна гетьманська діяльність у цій свідомості перебувала на дальшому плані. Можна сказати, що Мазепа-паж заслонив Мазепу-гетьмана. Який же він є?

Він діаметрально протилежно відрізняється від усіх його літературних портретів і від тих, які подає історія чи легенди. Щоправда, перший акт більш-менш передає справжню молодість Мазепа, представляє його таким, яким його знаємо з переказів у щоденниках, в історії та літературі — залицяльника, схильного до романів, легковажного та баламутного, впевненого в собі егоїста — одним словом, такий собі Ловелас чи Дон Жуан, проте подальша трагедія переконує нас в тому, що цей літературний герой зовсім іншого покроя. Звичайно, у ньому залишиться до кінця його днів молодеча бравада й відважність, але нічого більше з традиційного стереотипу про Мазепу. Словацький знищує цей стереотип у своєму творі.

Королівський паж виявився шляхетною людиною, альтруїстом, здатним на великі жертви, це простежується, зокрема, у сцені замурування. Знаючи, що йому загрожує тяжка смерть, він не вийшов з алькова, адже чув, як Амелія «заприсяглася», що в алькові нікого нема. Її жіночу честь він поставив вище свого життя, проявив себе як лицар у давньому, доброму стилі. Поет зробив його прибічником, а під кінець

¹ Репродукція цієї афіши є в: J.Maślanka, *op.cit.*, s. 119.

довіреною особою нещасних закоханих, проте його місія прибічника та повіреного в результаті стала найфатальнішою. Бажаючи вберегти Амелію та Збігнева від небезпеки, він небажаючи того погубив їх. А потім ще й довів Воеводу до самогубства. Усвідомлення, що він спричинив стільки нещастя, сповнене трагізму — це власне єдиний справді трагічний літературний образ Мазепи. Але йому також судилися страждання, катування, або, можливо, і смерть. Зовсім незрозуміло, який же був фінал його особистої драми. У передостанній сцені п'ятого акту Воевода, що наказав поставити пастку на Мазепу, коли буде виходити із замку, говорить:

Biorą go — wiążą — To mi to zemsta nad wrogiem!
Sznury się w mięso wpiły ... koń ciało roztarga.

Чи згідно з традиційною легендою Мазепу прив'язали до коня, котрий побіг наосліп? Чи він зберіг життя після цього? Але чому тоді Воевода сказав, що «кінь тіло розтерзав»? Якщо прийняти, що у цій драмі Мазепа загинув, то це була б ще одна зміна поетом прийнятої традиції. Взагалі сукупність подій у цьому творі підлягає особливим законам; тут владарює іронія долі, відтак людина стає безсильною, а людські вчинки приносять лише непередбачувані фатальні наслідки.

Молодим показав Мазепу і Юзеф Богдан Залеський у вірші 1824 року «Думка Мазепи». Хоча вірш вийшов ще за кілька років до «Щоденників» Пасека, поет ознайомлений був з ними у вигляді рукопису, оскільки у вступі пише про пажу Яна Казимира, що в «тому рукописі мені вдалося прочитати деякі подробиці про такого собі Пасека». В одному з послань він згадує про пригоду Мазепи з конем як про «дивну казку, яку Вольтер у «Житті Карла XII» прийняв за реальність, а за ним Байрон повторив у своїй поемі. Героєм цього вірша є Мазепа-паж, який через певні романтичні проблеми мусить утікати з Польщі на Україну, куди веде його туга за рідною землею, тягне козацька воля й перспектива воєнних пригод.

Зовсім по-іншому представлено образ Мазепи, старого гетьмана, у пізнішій історичній повісті Францішка Равіти-Гавронського «Гетьман Мазепа» (1887), що нагадує поему Булгарина: у фабулу вплятаються постійні історичні коментарі та описувані події. Головними мотивами повісті є події, що сталися за кілька років до битви під

Полтавою і були пов'язані з біографією головного героя. Перший — любов Мотрони та Мазепи, що спричинила непорозуміння з її батьками і призвела до страти Василя Кочубея. Другий мотив — це стосунки Мазепи з Палієм. Є ще третій, який стосується контактів Мазепи з Карлом XII та Станіславом Лещинським через посередництво їх підданих. Крім того, автор подав низку історичних подій, відомих за поемою Пушкіна і за твором Булгарина з однією лише різницею, що образ Мазепи вдався тут значно краще, ніж у російських письменників. Насправді автор далекий від ідеалізації свого героя і не мовчить про темний бік його характеру, але майже завжди знаходить для нього більш лагідний вирок, а деколи навіть виправдання. Ставлення Мазепи до Польщі показано як амбівалентне, адже, з одного боку, «він виховувався в польському дусі, західна культура була йому до душі, він був оточений польським товариством», а з другого боку, Мазепа використовував «незадоволення, яке панувало в Україні, умів його розбурхати і виставити Польщу як гнобителя козацької вольності, а себе як єдиного поборника цих вольностей».

До цього часу була мова про образи Мазепи в англійській, французькій, російській та польській літературах за хронологічним принципом. Цей принцип порушено лише стосовно «Мазепи» В. Гюго, розглянутого перед поемами Рилеєва та Пушкіна, з огляду на тісний зв'язок твору французького поета з твором Байрона.

Огляд образу Мазепи в німецькій літературі доцільно розпочати з драми Андреаса Мая «Король степу» 1849 року, яку виставляли у другій половині XIX століття в театрах Мюнхена. Май представив Мазепу того самого періоду, що й Пушкін, тобто в останні роки перед битвою під Полтавою і після неї, не надто дбаючи про історичні реалії та із зовсім іншою оцінкою питання «зради». Звичайно, Мазепа зловживав довірою царя й таємно мобілізував козаків до виступу проти Росії, потім була зрада царя, проте мотивація цього кроку цілком виправдовується прагненням звільнити свою батьківщину від іноземного панування. Фабулярну вісь становлять два мотиви: відомий конфлікт Мазепи з Кочубеєм через дочку (автор змінив її ім'я на Наталію та додав авантюрний елемент — Мазепа вкрав її та ув'язнив у Батурині) й антицарська діяльність, націлена на війну з Росією, котра закінчується поразкою під Полтавою. Політична проблематика тут на першому плані, подібно як і в пізнішій драмі Рудольфа Готшала «Мазепа» (1860),

де головний герой твору виступає борцем за незалежність українського народу. Цікаво представлено його психологічний портрет — герой переживає глибокі докори сумління і вагання перед прийняттям остаточного рішення щодо підтримки Карла XII; вагання спричинені усвідомленням того, що у разі поразки це буде не лише його особиста поразка, а погіршення ситуації для всього українського народу.

Поряд з політичною проблематикою присутній мотив з приватного життя. Мазепа у похилому віці згадує молоді роки, і, подібно до поеми Байрона, розповідає про свій роман із дружиною польського воєводи (котрий тут іменується Сапега), а також про пригоду з конем і т.д. Наявний і романтичний мотив із Матроною (тут вона дочка Іскри, а не Кочубея), яка після виконання смертного вироку для батька, попри її прохання про помилування, присягається помститися — отруїти Мазепу. Коли він помирає, хор розкольників співає: *Dies irae, dies illa...* (День гніву, той день...) ¹.

Як видно, Готшаль в довільній формі представив історичні факти, що, зрештою, не має великого значення для показу важливих проблем того переломного періоду в історії України.

У цьому самому році, що й драма Готшала, з'явилась теж повість Адольфа Мюцельберга «Мазепа — історичний роман», де представлено різні вигадані пригоди з молодих літ героя, зокрема, пригоду з конем, причина якої називається зовсім інша, ніж у Пасека, Байрона і Вольтера. Причиною названо помсту польського магната Яблоновського за те, що від нього сміливий Мазепа оборонив якусь дівчину. Виконання помсти перервало роман Мазепа з дочкою польського шляхтича, яку він після багатьох років віднайшов у Варшаві, куди поїхав вже будучи гетьманом і там з нею одружився. У цьому «історичному романі» немає ані сліду історії, окрім назви головного героя й антипольських настроїв.

Навіть уже в ХХ столітті з'явився в німецькій літературі поетичний твір «Балада про Мазепу», написаний Бертольдом Брехтом. Він нагадує поему Віктора Гюго, якщо говорити про зміст й описи українського пейзажу. І тут також біг коня з Мазепою на спині триває

¹ Див. М. Cieśla, Rudolf Gottschall i jego dramat historyczny «Mazepa», «Slavia Orientalis» 1973, nr.2, s. 189–200. Це відома католицька секвенція, написана імовірно у XIII столітті францисканцем Томмазо да Челано. З 1570 р. (після Тридентської реформи) по 1962 р. (Другий Ватиканський собор) була обов'язковою частиною заупокійної меси.

три дні, що повторюється на початку аж в шістьох строфах. Перша версія «Балади про Мазепу» коротша і була видана в німецькому журналі «Берлінський біржевий кур'єр» («Berliner Börsencourier»), а остаточна версія увійшла до поетичного циклу «Проповіді» («Hauspostille», 1927).

Постать Мазепа з'являється і в ряді шведських щоденників та історичних джерел, що стосуються часів правління Карла XII, та меншою мірою — у літературних творах. На особливу увагу заслуговує «Каролініана» («Karolinerna») Вернера фон Хайденштама. Цей двотомний цикл оповідань про воєнні походи Карла XII, перекладений кількома мовами, названий польським перекладачем Станіславом Мілашевським «рицарською епопеєю», теж має коротку розповідь про Мазепу періоду перед полтавською битвою, де автор розповідає про таємні дипломатичні вчинки Мазепа, саме під час намірів щодо мілітарного союзу зі шведським королем.

Може видатися дивним, що ще не було до цього часу мови про Мазепу в українській літературі, якщо не брати до уваги панегіриків Пилипа Орлика. Насправді про нього написано багато в українській історіографії, у тому числі в еміграційній, проте в літературі XVIII і XIX радше нічого. Лише в XX столітті український письменник Богдан Лепкий, який працював в Ягеллонському університеті (від 1899 р. — лектор української мови, 1927 р. — заступник професора, від 1935 р. професор української літератури, помер в 1941 р.) створив великий цикл романів, окремі томи якого видано в 1926–1929 роках під назвами: «Мотря», «Батурын», «Полтава», а останній «З під Полтави до Бендер», що становить ніби епілог циклу, видано у 1955 році в Нью-Йорку.

Знавці української літератури вважають, що Лепкий був визначним ліриком і новелістом, натомість його романи мали «вигляд блідий та схематичний». Проте названий цикл є цікавою біографічною повістю, що відповідає історичним фактам з останніх років життя Мазепа, коли в нього сформувалася думка про незалежність України від російського царя.

Насправді політична ідея подається тут ненав'язливо, але проходить через усі томи, передусім у висловлюваннях самого гетьмана до довірених осіб. Головний герой постає як умілий політик і козацький поводитир з великою відповідальністю за долю свого народу. Він знає, що від його рішення в значній мірі залежить доля українців. Саме тому він

час від часу глибоко переживає за сьогоднішнього і майбутнього українського народу. Він досконало усвідомлює, що молодий Петро I лише до певного часу буде толерантним стосовно літнього гетьмана, обмежуючи свободи українців. Тим понурише змальовує він майбутнє. Через військову бурю, що розпочинається, він повинен зайняти чийсь сторону. Вибір був простий. В останній розмові з Мотрею він говорить: «Я пориваю з царем. Пориваю для того, щоб разом із королем Станіславом та Карлом XII відвоювати свободу для мого народу»¹.

Лепкий представив Мазепу досить гарно — як українського патріота, поборника української свободи, але також і як людину з певними вадами та слабостями. Частина «Мотря» представляє нам історію знайомства і роману старого гетьмана з дочкою Кочубея. Мазепа думав серйозно про одруження, до чого схилився старий Кочубей, проте мати Мотрі стала на заваді. Тут вона представлена сварливою, підлою жінкою, із хворобливими амбіціями, що мріє про гетьманську булаву для чоловіка-підкаблучника.

Особисті справи не заважали гетьману виконувати його обов'язки і тому за згодою Мотрі він відіслав її до батьківського дому, під опіку батька, і той власноруч відписав, що дочка перебуватиме у безпеці. Погодившись на збройний виступ із Карлом XII, він почав енергійно готуватись у Батурині. Вирішальний день великої битви автор описав у частині «Полтава» з історичною точністю, опираючись на джерела. Подальша доля Мазепи, Карла XII та решти вояків під час втечі до турецького кордону й перебування у місті Бендери Лепкий представив в останній частині.

Про Мазепу йшлося вже і у французькому романтичному малярстві (Герікал, Верн, Буланж, Делакру), хронологічно та тематично пов'язаному з літературою, головним чином, із поемою Байрона і Віктора Гюго. У другій половині XIX століття цю тему використовували в мистецтві. У 1851 році Теодор Касереу створив невеликих розмірів (46x37 см) картину масляними фарбами на дошці (сьогодні в Музеї образотворчого мистецтва в Страсбурзі), «Молода козачка знаходить непритомного Мазепу, прив'язаного до мертвого коня», що ілюструє одну з фінальних сцен поеми Байрона. Картину виставили в Парижі (1853) та Лондоні (1859), проте паризький сатирично-гумористичний

¹ В. Лепки, *Motria*. Trylogii *Mazepa*. Część I i II. Autoryzowany przekład M.Lazar-Bienkowskiej, Warszawa 1937, s. 506.

журнал «Журнал для сміху» («Journal pour rire») розмістив карикатуру (1853) цієї картини, намальовану Берлатом.

Луї-Фелікс Гусне виставив у 1872 році в Парижі полотно великих розмірів (240x200 см) «Тортури Мазепи», що нині міститься в Луврі, а Генрі-Леопольд Леві є автором аквафорту про Мазепу, котрого знайшли в степу селяни, репродукцію якого представлено в альбомі «Галерея Дюран-Рюель. Колекція гравюр висічених в офорті» («Galerie Durand-Ruel. Recueil d'estampes gravées à l'eau forte»). Існує також велика кількість літографій. Створювали їх відомі митці, такі як Ахілл Девера та інші. Використання цієї теми французькими митцями просто вражає.

Портрети Мазепи з'явилися ще під час його життя. Погруддя, де його зображено з гетьманською булавою, представлене було в «Приятелі люду» («Przyjacielu Ludu») **Лещинського 1835 року і повторно** у цьому ж журналі в 1847 році з підписом, що це репродукція ілюстрації, яку запозичили з німецького твору «Європейський розголос» («Die Europäische Fama», 1704), «коли ще Мазепа був у парі з Росією та Августом». Цей самий портрет розмістив у себе «Ілюстрований тижневик» з 1871 року, де зазначалось, що його було відтворено на основі старого офорту. Офорт, виконаний Яном Петром Норбліном в 1775 році (Національний музей у Варшаві), був багато раз репродукований як портрет Мазепи («Світ», 1906 та 1909, «Ілюстрований тижневик», 1910), проте було висунуто гіпотезу, що це український селянин. Подібна картина з'явилась у редагованому Крашевським «Атенеумі» 1842 року з ілюстрацією тексту Мазепи та з інформацією, що цей «портрет Мазепи може бути сучасний, судячи з техніки виконання».

Ця тема не цікавила надто майстрів польського живопису. Існує картина Вацлава Павліщака 1885 року «Мазепа», а також з ідентичною назвою ілюстрація в «Мандрівнику» (1885, № 20) Максиміліана Геримського. Картина Павліщака була поширена на початку ХХ століття завдяки репродукції на поштових листівках (видавництво «Вісла» в Кракові). Митець представляє добре відомий йому український степ (невідомий французьким художникам), зарослий бур'яном, а в степу на бігу кінь із Мазепою, голова якого безсило схилилася на ший коня. Угорі ж літають круки або сичі.

Репродукція картини Геримського представляє Мазепу не в степу, а в лісі, що зовсім несподівано, оскільки його прив'язано до коня спи-

ною до гори, а обличчям до долу. Кінь падає, подібно як і в Делакруа, біля нього пербуває стадо його степових побратимів, диких коней, які: то «наближуються, то стають, то мчать, то відскакують, то знову повертаються». Під ілюстрацією редакція «Мандрівника» розмістила епізод з поеми Байрона в перекладі Одинця.

У фрагменті, присвяченому поемі Пушкіна «Полтава», уже була мова про оперу Чайковського. Варто зазначити, що тему Мазепи піднімало багато оперних композиторів. Починаючи з 1837 року, коли в Баварії поставили оперу Людовіка Маурера «Мазепа», до початку ХХ століття створено їх близько 20! Бракує, щоправда, шедеврів, але це не впливає на популярність теми, котра непокоїла італійських, німецьких, французьких, російських, англійських та інших композиторів. Їх прем'єри відбулись у такі роки: У Болоньї 1850 року (композитор Ф.Кампана), та 1861-го (Карло Педротті), у Петербурзі — у 1859 (Шиль-Вейтінгоф), у Парижі в 1872 (Ч.Порні), у Лондоні — у 1885 році (В.Мейер-Лютц), у Бухаресті — у 1890 році (Коген-Лінар), у Бордо — у 1925 році (Неріні) та ін. Були спроби навіть створити балет. У 1900 році у Варшаві було виставлено оперу «Мазепа», яку створив Адам Мюнгхаймер, лібрето до неї написав Максимільян Радзішевський на основі драми Словацького. Цю оперу згодом виставляли і в інших польських містах, і за кордоном.

Проте найвідомішим музичним твором під назвою «Мазепа» є 6 симфонія Ференца Ліста, написана 1851 року, а виконана вперше у Веймарі 1854 року.

На початку ХХ століття Мазепа став героєм російського фільму, режисури В.М.Гончарова (1909) і П.Чардиніна (1914). Можливо, існують ще інші фільми на цю тематику. У новіший період (1960) американський режисер Жорж Кукор створив фільм «Дияволиця у рожевому трико», де роль Мазепи на коні виконувала Софі Лорен.

Тема Мазепи була дуже популярною, як бачимо, у літературі й образотворчому мистецтві Європи. Неможливо навіть перерахувати усі твори, починаючи від циркових вистав до фільмів.

Слава Мазепи, передусім як літературної та легендарної постаті, припала на вершину розвитку Романтизму. Саме тоді легенда увійшла в літературу й мистецтво, залишившись там надовго. Про тривалість цієї слави, навіть ще не так давно, свідчити може вистава картин, присвячена Мазепі, в 1978 році (травень-червень) в залах

Музею образотворчого мистецтва в Руені, а також було видано ілюстрований каталог, що його підготував Жан П'єр Мулісе. Час від часу виходять друком літературні твори, такі як повість Ірен Стецик «Мазепа. Гетьман України» («Mazepa. Prince de l'Ukraine», Париж, вид. «Баланд», 1981), не говорячи вже про статті чи менші історичні або історико-літературні праці¹.

¹ Повніше бібліографію про Мазепу в історії, літературі і мистецтві подано в наведеній вище праці (див. прим. 8). — Із пізніших робіт див. J.Ostrowski, *Mazepa. Pomiedzy romantyczna legendą a polityką*, «Przegląd Wschodni», t.II, 1993, z.2.